

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۰۸/۱۱
تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۱/۰۱/۲۳

هاله حاج یاسینی^۱، محمود ارژمند^۲

دروازه‌های تهران در حصار تهماسبی^۳

چکیده

نخستین حصار شهر تهران و چهار دروازه آن در دوره شاه تهماسب صفوی بنا شده‌اند. در دوره‌های بعدی، یک دروازه در زمان افغان‌ها به این حصار اضافه شد و یک دروازه دیگر هم به دوره قاجار تعلق دارد. معمولاً این دروازه‌ها به دلیل شباهت اسمی، با دروازه‌های حصار ساخته شده در دوره ناصرالدین شاه یکسان انگاشته می‌شوند؛ حال آن‌که لازم است با دقت در منابع گوناگون، نقشه‌های تاریخی شهر تهران و نیز نوع و تاریخ تهیه تصاویر مختلف، دروازه‌های حصار نخست را شناسایی کرد و جداگانه به بررسی آنها پرداخت. هر چند این منابع اطلاعاتی کلی از دروازه‌ها در اختیار قرار می‌دهند، اما در این مقاله با استفاده از نتایج حاصل از سامان‌دهی آنها، به صورت مستقل به دروازه‌های حصار تهماسبی پرداخته شده است. به این ترتیب، مشخصه‌های ویژه این دروازه‌ها که به دلیل فاصله زمانی ساخت‌شان با یکدیگر تفاوت‌هایی نیز داشته‌اند، مورد تأکید قرار گرفته و امکان بازشناسی آنها از دروازه‌های حصار دوم فراهم آمده است. مشخصه‌های عمومی به‌کاررفته در دروازه‌های حصار تهماسبی با توجه به عناصر اصلی و مشترکات بین آنها مشخص گشته و در قالب الگویی کلی - که بر اساس تصاویر برجای مانده، با نرم‌افزارهای رایانه‌ای شبیه‌سازی شده - بیان گردیده است. این الگوی پیشنهادی در واقع نمونه‌ای است از فرم کلی دروازه، که عناصر به‌کاررفته در آن و نحوه ترکیب آنها در بیشتر دروازه‌های این حصار وجود داشته است.

کلیدواژه‌ها: حصار تهماسبی تهران، دروازه‌های تهران، الگوی معماری دروازه.

^۱ کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه هنر اصفهان، استان اصفهان، شهر اصفهان

Email: h_yasini@yahoo.com

^۲ عضو هیئت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران (نویسنده مسئول)

Email: marzhmand@yahoo.com

^۳ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد هاله حاج‌یاسینی در رشته مطالعات معماری ایران، با عنوان «تبیین الگوی معماری دروازه‌های شهری تهران در دوره قاجار» به راهنمایی مهندس محمود ارژمند در دانشگاه هنر اصفهان است.

مقدمه

در منابع تاریخی گوناگونی همچون سفرنامه‌ها و تاریخ‌نگاری‌های باقی‌مانده از دوره‌های مختلف و به‌خصوص دوره قاجار، به دو حصار شهر تهران و دروازه‌های آنها اشاره شده است. برای مثال می‌توان در آثار کرپورتر^۱، بروگش^۲ و فلاندن^۳ به اطلاعاتی درباره دروازه‌های حصار تهماسبی دست یافت؛ و از جمله، اعتمادالسلطنه نیز در مرآت‌البلدان ناصری به هنگام شرح چگونگی ساخت حصار جدید، به حصار پیشین هم پرداخته است. برخلاف دروازه‌های دوره ناصری که به دلیل ورود عکاسی به ایران تصاویر متعددی از آنها در دست است، مدارک تصویری مربوط به دروازه‌های حصار تهماسبی تنها مشتمل بر تعداد معدودی نقاشی و تصاویر ترسیم‌شده سیاحانی است که در دوره‌های مختلف از تهران بازدید کرده‌اند. البته از هر یک از این دروازه‌ها دست‌کم یک تصویر وجود دارد، چرا که «امیل دو هوسه^۴» فرانسوی که در سال ۱۸۵۸ به ایران آمده بود (نکاء، سمسار، ۱۳۶۹، ۵۱)، تمامی این دروازه‌ها را به تصویر کشیده است. به علاوه، از دروازه‌های پراهمیت‌تری چون دروازه دولت و دروازه شاه‌عبدالعظیم نیز چند تصویر که افراد دیگری چون ژول لورنس^۵ یا کست^۶ ترسیم کرده‌اند، وجود دارد.

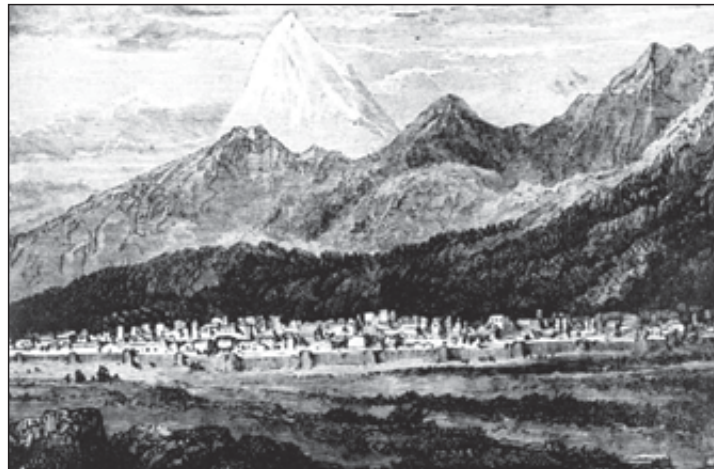
در بازخوانی این منابع و اسناد و گردآوری مجدد اطلاعات در دوره معاصر، با وجود تفاوت‌های اساسی و ساختاری دروازه‌های دو حصار با یکدیگر، تفکیکی میان آنها صورت نپذیرفته است.^۷ در آثاری که مشخصاً از جنبه معماری به دروازه‌ها پرداخته شده، توجهی به طبقه‌بندی اسناد تصویری - به عنوان تنها مدارک موجود از دروازه‌ها - نشده است و تصاویر مورد استفاده به طور کلی فاقد ترتیب و توالی زمانی صحیح هستند. در کتاب‌هایی که با هدف گردآوری و سامان‌دهی اسناد تصویری تاریخی تهیه شده‌اند نیز به دلیل در اولویت قرار نداشتن مباحث مربوط به تاریخ معماری، تفاوت میان ویژگی‌های دروازه‌ها در این دو دوره مد نظر قرار نگرفته است.^۸ هر چند در بیشتر منابع تاریخی، دروازه‌ها به عنوان بخشی از حصارها - و با توجه به نقش آنها در شهر - مورد توجه قرار گرفته‌اند، اما می‌توان با توجه به زمان نگارش آنها و زمان ترسیم تصاویر و با در کنار هم قرار دادن این آثار، دروازه‌های هر دو حصار را به صورت مجزا و دقیق‌تر بررسی کرد. در این مقاله با استفاده از اطلاعات به دست آمده از تصاویر و مقایسه آنها با اطلاعات موجود در نقشه‌ها و منابع تاریخی، ویژگی‌های اصلی دروازه‌های حصار تهماسبی - که آشکارا با دروازه‌های دوره بعدی متفاوت‌اند، ارائه شده است.^۹

حصار تهماسبی و دروازه‌های آن

نخستین بار به دستور شاه تهماسب صفوی (سلطنت: ۹۲۹ ق - ۹۵۵ ق)، بارویی گرداگرد تهران ساخته شد. نزدیکی تهران به پایتخت آن زمان یعنی قزوین، وجود شکارگاه‌های مناسب در آن همراه با دار و درخت بسیار، و همین‌طور نزدیکی به حرم حضرت حمزه که صفویان او را نیای خود می‌دانستند، توجه شاه تهماسب را به آن برانگیخت، به گونه‌ای که اقدام به صدور فرمان احداث حصار تهران کرد (معتمدی، ۱۳۸۱، ۲۴).

اعتمادالسلطنه در مرآت‌البلدان در مورد ساخت این حصار چنین نوشته است: «این شهر که الآن مقر خلافت عظمی است، در زمان شاه تهماسب صفوی - ابن شاه اسماعیل به واسطه کثرت میاه [آب‌ها] و اشجار و مکانتی که داشت محل توجه شده، شاه تهماسب در سنه ۹۶۱ ق. حکم کرد بارویی دور او بنا نمودند که شش هزار گام دوره او بود؛ و به عدد سور مبارکه قرآنی صد و چهارده برج بر بارو قرار دادند، و در هر برجی یک سوره از سور قرآن مجید دفن کردند. چهار

دروازه برای شهر ساختند و خندق دور بارو اتصال یافت به اراضی رملزار» (اعتمادالسلطنه، ۱۲۹۴، ۵۹۵). چهار دروازه این حصار عبارت بودند از دروازه‌های شمیران در شمال، حضرت عبدالعظیم در جنوب، قزوین در غرب، و دولا ب در شرق (عدل، اورکارده، ۱۳۷۵، ۸۱).

شکل ۱. دورنمای تهران با برج و باروی تهماسبی
منبع: نکا، سمسار، ۱۳۶۹

شکل ۲. تهران و حصار تهماسبی از سمت جاده اصفهان
از سفرنامه کریپوتر، منبع: نکا، سمسار، ۱۳۶۹

حصار مذکور در حمله افغان‌ها آسیب دید، ولی با این حال پس از تصرف شهر به دست آنها، در قسمت شمالی که مجاور ارگ بود، دروازه‌ای به آن اضافه گردید که نام آن به دروازه دولت مشهور شد. حصار در دوره بعد به دست کریم‌خان ترمیم و اصلاح شد و در بیرون دروازه‌های آن برج‌های دیده‌بانی ساخته شد و دروازه شمالی آن نیز مسدود گردید (عدل، اورکارده، ۱۳۷۵، ۳۷). این حصار تا اواسط دوره قاجار محدوده شهر تهران را مشخص می‌ساخت و به جز افزوده شدن دروازه محمدیه در سمت جنوبی آن در زمان محمد شاه قاجار و برخی تعمیرات جزئی در دوره‌های مختلف، تغییرات چندانی در آن صورت نپذیرفت (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۰۰). سرانجام با تصمیم ناصرالدین شاه به گسترش شهر تهران در سال ۱۲۸۴ ق، این حصار به طور کلی از میان برداشته شد و خندق پرشده آن به خیابان‌هایی در مرکز شهر تبدیل گشت (معتمدی، ۱۳۸۱، ۲۴۲). هاینریش بروگش سفیر دولت پروس (در ایران در دوره قاجار)، در مورد این دروازه‌ها چنین

نوشته است: «تهران دارای شش دروازه بزرگ است. در طرف شمال دروازه دولت قرار دارد که خیابان و جاده‌ای که از آن می‌گذرد مستقیماً به ارگ تهران و قصر سلطنتی منتهی می‌شود. در قسمت شمال، هم‌چنین دروازه شمیران وجود دارد که راه تهران به بیلاق شهر - یعنی شمیران، واقع در دامنه البرز - از این دروازه می‌گذرد. در طرف شرق تهران دروازه دولاب واقع است که راه آن به طرف دهکده‌ای به همین نام [است] و به علاوه به طرف مشهد منتهی می‌شود. در قسمت جنوب تهران دروازه شاهزاده عبدالعظیم قرار دارد که راه قم و حضرت عبدالعظیم (بقعه‌ای واقع در یک فرسخی تهران) از آن می‌گذرد. در طرف غرب تهران دو دروازه دیگر نیز وجود دارد، به نام دروازه محمدیه یا دروازه نو و دروازه قزوین که راه قزوین از آنجا است» (بروگش، ۱۳۶۷، ۱۷۴).

نقشه‌های شهر تهران در دوره قاجار

از شهر تهران در دوره قاجار، سه نقشه موجود است که به تهران درون حصار تهماسبی مربوط می‌شوند^{۱۲} نخستین نقشه را در سال ۱۲۴۱ ق. (۱۸۲۶ م.) ژنرال ناسکوف^{۱۳} برای ارتش روسیه تهیه کرد. نقشه دوم به دست بره‌زین^{۱۴}، جهان‌گرد و شرق‌شناس روسی که در سال ۱۲۵۷ ق. (۱۸۴۲ م.) از ایران بازدید کرد، ترسیم شد و در سال ۱۲۶۸ ق. در مسکو به چاپ رسید. نقشه سوم حاصل کار سرتیپ کرشیش^{۱۵}، معلم اتریشی دارالفنون، به همراه تعدادی از شاگردانش در سال ۱۲۷۵ ق. (۱۸۶۰ م.) است.

با وجود تفاوت این نقشه‌ها به لحاظ دقت ترسیم و میزان تطابق با واقعیت، می‌توان با استفاده از آنها به اطلاعات درخور تأملی از حصار تهران و تعداد و موقعیت دروازه‌های آن در دوره‌های مختلف دست یافت. شهر تهران در هر یک از این سه نقشه، با شکل و ابعاد متفاوتی ترسیم شده است؛ نوع اطلاعات ارائه‌شده در هر یک از این نقشه‌ها نیز متفاوت است. هم‌چنین در نام‌گذاری برخی از دروازه‌ها تفاوت‌هایی میان آنها مشاهده می‌شود. با این حال، هر سه نقشه منابع ارزشمندی برای بررسی تغییرات شهر تهران در این دوره زمانی به شمار می‌روند؛ به گونه‌ای که می‌توان گسترش شهر درون حصار و تغییرات صورت‌گرفته در آن را با مقایسه این نقشه‌ها دنبال کرد. نقشه ناسکوف که در کتاب اسناد تصویری ایران به چاپ رسیده است، علاوه بر حصار شهر، دربردارنده باغ‌ها و عمارات اطراف آنها و مسیرها و راه‌های ارتباطی منتهی به شهر نیز هست. اما حصار شهر تقریباً به شکل مستطیل ترسیم شده است و دقت چندانی در مقیاس و محل قرارگیری ارگ و بازار به چشم نمی‌خورد. به پنج دروازه‌ای که در این نقشه وجود دارند، با اسامی دروازه‌های دولت، قزوین، دولاب، شاه‌عبدالعظیم و نگارستان اشاره شده است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ۱۴۹). دروازه نگارستان همان دروازه شمیران است و تنها در همین نقشه به این نام خوانده شده است. برج‌های دیده‌بانی که بیرون پنج دروازه شهر جای دارند، و در زمان کریم‌خان زند ساخته شده‌اند (عدل، اورکار، ۱۳۷۵، ۳۷)، تنها در این نقشه به تصویر درآمده‌اند. این برج‌ها نیز احتمالاً به مانند بقیه قسمت‌های نقشه در حد کروکی و جانمایی‌اند، چرا که تصاویر موجود از آنها نشان‌دهنده فرمی متفاوت از پلان مدور رسم‌شده در این نقشه است. به علاوه، در قسمت پایین نقشه مقطعی از برج و باروی شهر و خندق آن رسم شده است، که می‌تواند حاکی از اهداف نظامی تهیه چنین نقشه‌ای باشد (بکاء، تهرانی، ۱۳۸۸، ۵۱) و البته اطلاعات بسیاری را نیز در زمینه حصار و خندق به دست می‌دهد.

شکل ۳. نقشه ناسکوف (۱۲۴۱ ق- ۱۸۲۶ م)
منبع: مهریار و دیگران، ۱۳۷۸

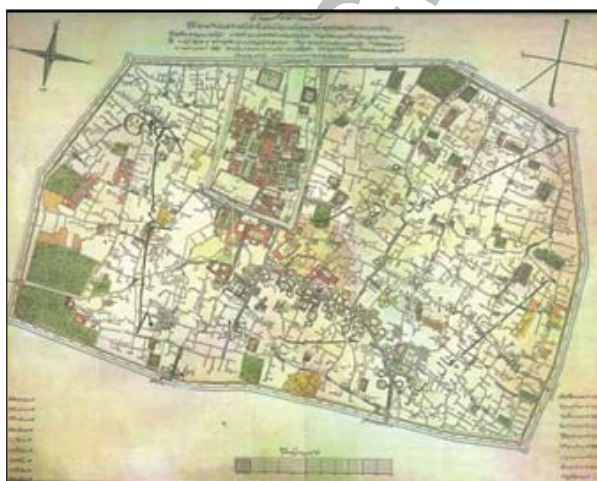
اطراف نقشه بره‌زین دارای نقوش تزئینی است و در قسمت فوقانی آن نقش شیر و خورشید نشسته رسم شده است و در سمت راست آن جمله «دارالخلافة طهران پایتخت پادشاه عالم پناه» و در سمت چپ آن جمله «ناصرالدین شاه ابن محمدشاه» به چشم می‌خورد. این نقشه دربرگیرنده محدوده حصار و خندق شهر است و پنج دروازه شمیران، قزوین، دولاپ، شاه‌عبدالعظیم و دولت (که در این نقشه به آن با نام دروازه اسدالدوله اشاره شده)، در آن مشخص گردیده است. نقشه‌برداری و ترسیم این نقشه در زمان محمد شاه صورت گرفته، اما نقشه پس از مرگ او و در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه به چاپ رسیده است. بنابراین از آنجا که به هنگام تهیه نقشه مذکور هنوز دروازه محمدیه ساخته نشده بوده، اثری هم از آن به چشم نمی‌خورد. احداث دروازه محمدیه در ضلع جنوبی حصار، تنها تغییر عمده رخ نموده در حصار تهران در دوره قاجار و پیش از تخریب نهایی حصار بود، که ساخت آن در آخرین سال سلطنت محمد شاه به پایان رسید.

شکل ۴. نقشه بره‌زین (۱۲۵۷ ق. - ۱۸۴۲ م.)

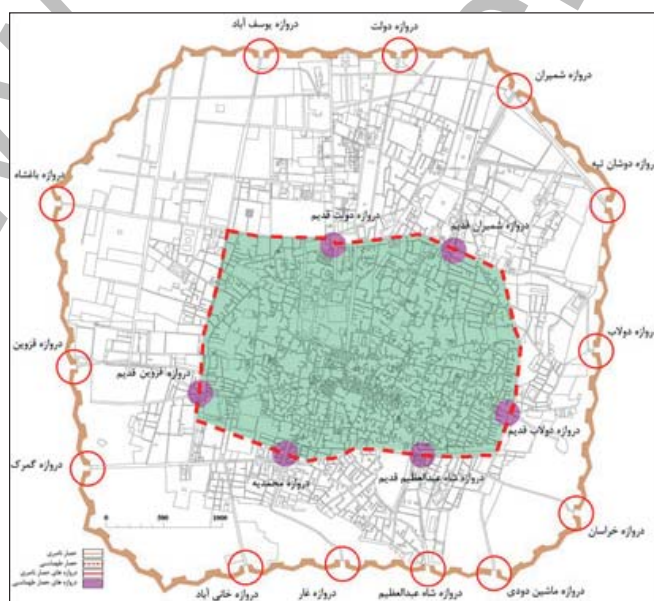
منبع: آرشیو الکترونیک دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی

به هنگام تهیه نقشه کرشیش هر شش دروازه حصار وجود داشته‌اند و حصارهای قدیمی زمان شاه تهماسب، که به همراه برجک‌های آجری و خندقی عمیق، محوطه‌ای به شکل چندضلعی نامنظم را محصور کرده‌اند، در این نقشه به خوبی دیده می‌شوند. دروازه شمیران در شمال، دروازه قزوین در غرب، دروازه دولاب در شرق و دروازه شاه‌عبدالعظیم در جنوب قرار دارند. دو دروازه دیگر - یعنی دولت در شمال، و محمدیه در جنوب - هم در این نقشه به چشم می‌خورند. این نقشه در مقایسه با نقشه بره‌زین، با دقت بیشتری ترسیم شده است؛ با این حال عبدالغفار نجم‌الملک (که پس از گسترش تهران، نقشه دارالفنون چنین اظهار نظر کرده است: «ابعاد آن را به قدم پیموده بودند و زوایا را به تقریب گرفته بودند و اعتبار علمی نداشت و تخمینی بود») (نوربخش، ۱۳۸۱، ۸۳۶).

شکل ۵. نقشه کرشیش (۱۲۷۵ ق. - ۱۸۶۰ م.)

منبع: معتمدی، ۱۳۸۱

شکل ۶. موقعیت دروازه‌ها در دو حصار صفوی و قاجاری تهران نسبت به هم

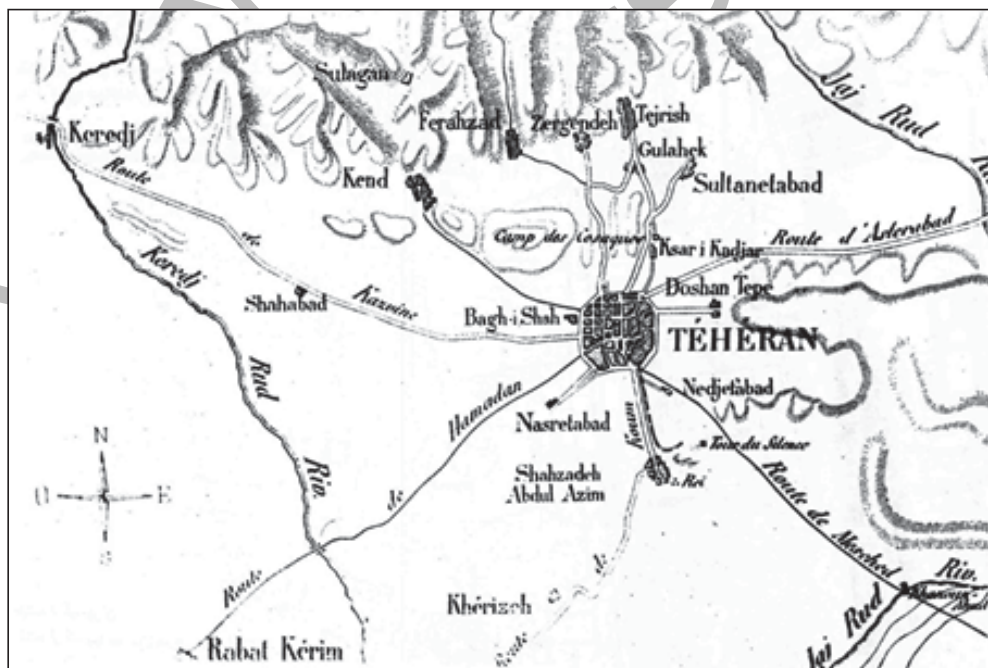
منبع: نگارندگان

موقعیت شهری دروازه‌ها

پیش‌تر به دلایل توجه شاه تهماسب به تهران اشاره شد. انتخاب این شهر به عنوان پایتخت از سوی آقا محمدخان قاجار نیز انتخابی استراتژیک بود. تهران علاوه بر آنکه به سرزمین مادری قاجار - یعنی استرآباد - نزدیک بود و در نتیجه او را از حمایت بسیاری از رهبران قاجار و قبایل این سرزمین بهره‌مند می‌ساخت، بر سر بزرگراه خراسان قرار داشت و این مسیر اصلی، ارتباط بین غرب و شرق ایران را ممکن می‌ساخت. بدین طریق، پایتخت جدید بر سر راه پایتخت‌های سنتی ایران - یعنی تبریز و اصفهان و شیراز - نیز قرار می‌گرفت (کاتب ۱۳۸۴، ۸۵).

شکل ۷. موقعیت تهران با توجه به جاده‌های بازرگانی در طول کوه‌پایه البرز
منبع: کاتب، ۱۳۸۱

شکل ۸. جاده‌ها و آبادی‌های اطراف تهران اثر هانری رنه دو المانی^{۱۶}
منبع: نکا، سمسار، ۱۳۶۹

درباره ارتباط دروازه‌ها در شمال و جنوب و شرق و غرب حصار تهماسبی با جاده‌های کشور، اطلاعات دقیقی در دست نیست؛ ولی اگر دروازه‌های حصار دوم (قاجاری) کمابیش در امتداد دروازه‌های حصار تهماسبی تصور شود^{۱۷} (معتمدی، ۱۳۸۱، ۲۴۲)، آن‌گاه می‌توان گفت که این دروازه‌ها نیز به مانند دروازه‌های حصار دوم (قاجاری) با جاده‌های منشعب از تهران تقریباً همان ارتباطات را داشته‌اند؛ یعنی دروازه‌های دولت و شمیران ارتباط جاده‌های منتهی به مازندران را تأمین می‌کردند، دروازه قزوین به جاده‌های غرب کشور و راه آذربایجان متصل می‌شد، و دروازه دولاب به جاده خراسان و شرق راه داشت. دروازه شاه‌عبدالعظیم نیز به ری و از آنجا به جاده قم و اصفهان و شهرهای جنوبی کشور منتهی می‌شد. علاوه بر جاده‌های اصلی، دروازه‌های حصار از طریق جاده‌ها و معابر فرعی، به آبادی‌ها و روستاها و شهرهای کوچک اطراف گشوده می‌شدند. با این حال مدارک موجود از آنها به اواسط دوره قاجار و پس از آن بازمی‌گردند^{۱۸} ولی چون اطلاعات چندانی از دوره‌های پیش‌تر در دست نیست، نمی‌توان با قطعیت جداگانه درباره تأثیر آنها در مکان‌یابی و موقعیت قرارگیری هر یک از دروازه‌های حصار تهماسبی اظهار نظر کرد. اما با در نظر گرفتن مدارک و نقشه‌های داخل حصار و نیز نقشه‌های حومه تهران مانند نقشه دو المانی و عبدالرزاق، و چشم پوشیدن از کمبود منابع پیش از دوره قاجار، موقعیت قرارگیری دروازه‌های حصار تهماسبی و کاربری‌های مرتبط با آنها را تا پیش از تخریب حصار می‌توان در جدول‌هایی که در ادامه می‌آیند، به شکلی اختصاری مشاهده کرد.^{۱۹}

جدول ۱. دسترسی‌ها و کاربری‌های خارج از شهر، مرتبط با دروازه‌های حصار تهماسبی

دروازه	خارج از حصار		
	جاده	آبادی و روستا	نوع کاربری مرتبط
دولت	استرآباد (مازندران)	قلهک، نیاوران، تجریش	باغ و عمارات تفریحی، صنایع نظامی
شمیران			باغ سردار، قصر قاجار، نگارستان، سلطنت‌آباد و عشرت‌آباد
دولاب	خراسان	دولاب	باغ و عمارات تفریحی
شاه‌عبدالعظیم	قم و اصفهان	ری	مناطق صنعتی، تجاری
محمدیه	-	-	کوره‌های آجرپزی
قزوین	قزوین و آذربایجان	-	باغ و عمارات تفریحی
			باغ‌شاه

منبع: نگارندگان

جدول ۲. محله‌ها و کاربری‌های داخل شهر، مرتبط با دروازه‌های حصار تهماسبی

دروازه	داخل حصار		
	موقعیت در حصار	محله	کاربری‌های مجاور
دولت	شمال	ارگ	کاربری‌های مرتبط ارگ
شمیران	شمال	عودلاجان	باغ‌های پسته و انار، زمین‌های بایر
دولاب	شرق	چال میدان	باغ وقفی
شاه عبدالعظیم	جنوب	چال میدان، بازار	مخروبه، کاروان سرا
محمدیه	جنوب	بازار سنگلج	میدان قاپوق، کاروان سرا
قزوین	غرب	سنگلج	باغ، زمین‌های بایر

منبع: نگارندگان

معماری دروازه‌ها

کالبد معماری دروازه‌های حصار تهماسبی با نوع کارکرد حصار شهر در این دوره مرتبط است. از آنجا که ساخت این حصار و محصور کردن تهران با برج و بارو با اهداف نظامی و دفاعی صورت گرفته بود، کارکرد دفاعی مهم‌ترین نقش این دروازه‌ها به شمار می‌رفت و شکل‌دهنده ساختار کالبدی آنها بود. تناسبات سنگین و استحکام ساختاری دروازه‌ها، اهمیتی بیش از زیبایی و تزئینات آنها داشت. در حصار تهماسبی دروازه‌ها نوعی منفذ (ورودی) در حصار نفوذناپذیر شهر، که به شدت تحت نظارت قرار داشت و تدابیر امنیتی در آن پیش‌بینی شده بود، به شمار می‌آمدند (شهری، ۱۳۶۷، ۱۰۸). این دروازه‌ها دارای برج‌های دیده‌بانی مستحکمی در دو سوی ورودی بودند؛ و برای جلوگیری از نفوذ مهاجمان نیز استحکام و پایداری نسبتاً زیادی داشتند و امکانات و تناسبات به‌کاررفته در ساخت آنها قابلیت دفاعی‌شان را بسیار زیاد می‌ساخت. برخی از این ویژگی‌های دروازه‌ها عبارت بودند از امکان استقرار محافظان در بالای دروازه به منظور احاطه داشتن به اطراف آن و پست‌های نگهبانی با تیرکش‌ها و روزنه‌های مخصوص تیراندازی سربازان و نگهبانان دروازه، استقرار توپ‌ها در برج‌های دروازه‌ها و باروی آنها و دهانه ورودی عمیق برای نظارت بهتر بر ورود و خروج از دروازه.

به علاوه، در زمان کریم‌خان برج‌های قلعه‌مانندی نیز خارج از حصار شهر، در فاصله چندصد متری ورودی‌های شهر، با هدف افزایش ایمنی و حفاظت هرچه بهتر از دروازه‌ها و شهر ساخته شده بودند (این نکته در خور تأمل است که بیشترین درگیری‌ها و محاصره‌های تهران در فاصله زمانی هجوم افغان‌ها تا استقرار قاجاریه صورت گرفته بود). البته در سال‌های آخر، این دروازه‌ها با کم‌رنگ شدن نقش دفاعی حصار شهر در برابر فناوری‌های نظامی روز و به دلیل عدم رسیدگی و تعمیرات مناسب، به مانند دیگر قسمت‌های حصار دچار ویرانی تدریجی شدند.

سادگی دروازه‌های حصار تهماسبی و غالب بودن نقش دفاعی آنها، در نوشته‌های سیاحان کاملاً مشخص است. کرپورتر که در سال‌های ۱۲۳۳ تا ۱۲۳۶ ق. (۱۸۱۷ تا ۱۸۲۰ م.) در ایران به سر می‌برد، در مورد حصار تهران و دروازه‌های آن چنین نوشته است: «تهران با خندقی عمیق که برج‌ها و دیوار گلی با مساحتی برابر با ۸۰۰۰ یارد [۱ یارد = ۰/۹ متر] را در بر دارد، با چهار دروازه احاطه شده است:

دروازه جنوب [که] به اصفهان می‌رود، دروازه شمال غرب [که] به تبریز می‌رود، [و] دو دروازه دیگر [که] به سوی تپه‌های آن جهات باز می‌شود. این‌ها از حیث ساختمان بسیار ساده هستند، و به استثنای چند آجر کاشی آبی و سبز که برای تزئین به کار رفته، دیگر چیزی ندارند. در حدود دویست یارد [تقریباً دویست متر] در جلوی هر دروازه یک برج خیلی بزرگ مدور واقع است، که به وسیله خندقی محافظت می‌شود که خاک آن نه تنها کمک به بالا آوردن برج نموده، بلکه خاکریزی [را نیز] در کنار خارجی‌اش تشکیل داده است. این استحکامات ممکن است برای دو مصرف متضاد مورد استفاده قرار گیرد: اول برای زیر نظر داشتن پیشرفت دشمن، سپس به عنوان خط سنگربندی در مقابل شهر. راه خروج از دروازه‌ها کاملاً تحت مراقبت این بناهاست» (کریمان، ۱۳۵۵، ۱۹۵).

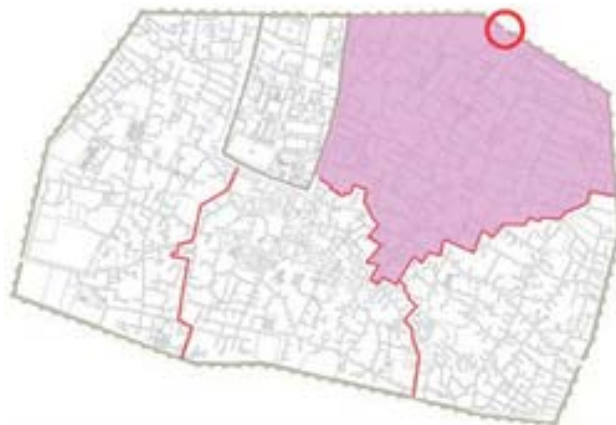
توصیف بروگش نیز چنین است: «شهر تهران که لقب دارالخلافه را دارد، به وسیله خندقی به عمق پانزده پا [۴/۵ متر] و عرض بیش از بیست پا [۶ متر] احاطه شده است. از خندق‌ها فقط به وسیله پل‌هایی که جلوی هر دروازه وجود دارد، می‌توان گذشت؛ و این گودال در حقیقت وسیله دفاعی و حفاظتی برای شهر به شمار می‌رود. بلافاصله پس از خندق، حصار و دیوار بلند خاکی شهر وجود دارد که در هر پنجاه یا شصت متر دارای یک برج است. این برج‌ها طوری ساخته شده‌اند که توپ‌ها را می‌توان در آنها متمرکز کرد و افراد پیاده نیز می‌توانند در آنها مستقر شوند و از سوراخ‌هایی که در برج‌ها وجود دارد مهاجم را زیر آتش خود قرار دهند. دروازه‌های شهر به خندق و حصار و برج و باروی یکنواخت شهر، تنوعی می‌دهند. در اطراف هر دروازه دو برج مستحکم و بزرگ دژ مانند وجود دارد. این دروازه‌ها را از آجر و سنگ‌های الوان ساخته‌اند و با انواع کاشی‌های خوش‌رنگ تزئین کرده‌اند و در سردر هر دروازه بر روی کاشی، نقوشی اقتباس شده از شاهنامه فردوسی وجود دارد؛ در طرفین دروازه اتاق‌هایی برای دروازه‌بانان ساخته شده است که آنها هم از لحاظ تزئینات جالب به نظر می‌رسند» (بروگش، ۱۳۶۷، ۱۷۴).

اوژن فلاندن نیز چنین می‌نویسد: «حصار شهر مانند سایر شهرها بروجی است که به دورشان خندق حفر کرده‌اند. شش دروازه دارد که با کاشی‌های با الوان مختلف تزئین شده‌اند. بعضی از این دروازه‌ها نوعی قلعه کوچک دارد که دورش خندق کنده‌اند و یکصد متر جلوی دیوارهای حصار قرار دارند. همه رو به خرابی رفته و هیچ‌یک نمی‌تواند در مقابل حملات شدید مقاومت کند» (فلاندن، ۱۳۵۶، ۱۱۰).

دروازه شمیران

دروازه شمیران در شمال غربی شهر و در محله عودلاجان واقع بود. مسیر خارج از این دروازه به جاده مازندران و عمارات و آبادی‌های واقع در شمال شهر تهران منتهی می‌شد؛ و در داخل نیز با عبور از میان باغ‌ها، به مراکز جمعیتی و بازار و ارگ راه پیدا می‌کرد. تا پیش از ساخت دروازه دولت در زمان افغان‌ها، این دروازه تنها خروجی شمال تهران بود. هر چند پس از آن نیز به دلیل اختصاص داشتن دروازه دولت به ارگ سلطنتی، این دروازه برای سایر مردم و کاروانیان عبوری از این مسیر، تنها دروازه شمالی شهر به شمار می‌آید.

تنها تصویر موجود از این دروازه نقاشی‌ای است اثر امیل دوهوسه. در این تصویر خندق و پل روی آن، و نیز برج دفاعی بیرون دروازه دیده می‌شوند؛ و افزون بر آنها دو مناره و تیرکش‌های بالای برج‌های دروازه و حصار آن در این تصاویر به چشم می‌خورد. به نظر می‌رسد که دروازه و حصار شهر، تناسباتی بزرگ‌تر از برج‌های خارج از آن داشته‌اند. به علاوه، در محوطه خارجی دروازه، بناهای پراکنده و چادرهایی هم به چشم می‌خورند که احتمالاً بازارچه‌های خارج از دروازه و محل اتراق کاروانیان بوده‌اند.

شکل ۹. محل دروازه شمیران در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۱۰. دروازه شمیران
منبع: دوهوسه، ۱۳۴۸

دروازه دولاب

دروازه شرقی شهر یا همان دروازه دولاب در داخل حصار به محله چال میدان و در خارج از آن به جاده خراسان راه داشت. این دروازه به خاطر قرارگیری در مسیر روستای دولاب - که در نزدیکی این دروازه، در خارج حصار واقع بود - به نام دولاب خوانده می‌شد. از این دروازه نیز تنها یک تصویر در دست است که در آن برج دفاعی خارج حصار و خندق و پل آن به خوبی پیداست. دو مناره دروازه نیز در تصویر دیده می‌شوند؛ لیکن جزئیات چندانی از خود دروازه به چشم نمی‌خورد. ناگفته نماند که ابعاد دروازه، برج‌های دو سمت ورودی و حصار به نحو بارزی از برج مقابل آن بزرگ‌تر است. همچنین در خارج از دروازه نشانی از رونق فعالیت‌های روزمره به چشم نمی‌خورد و به‌جز چند مخروبه، بنا یا حتی سرپناه موقتی برای مسافران یا فروشندگان دیده نمی‌شود.

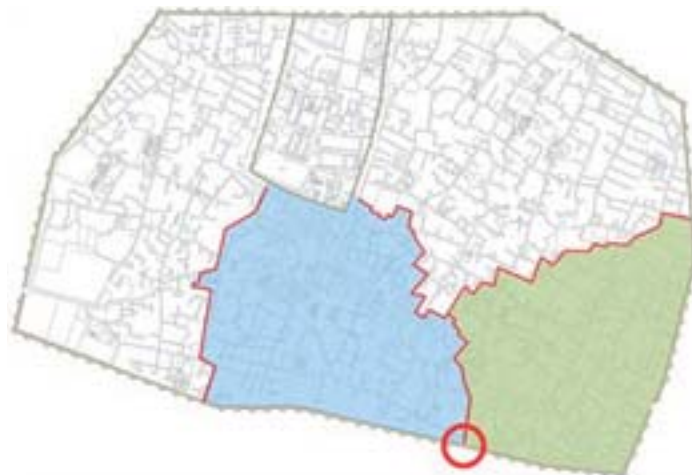
شکل ۱۱. محل دروازه دولاب در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۱۲. دروازه دولاب
منبع: دوهوسه، ۱۳۴۸

دروازه حضرت عبدالعظیم

یکی از چهار دروازه اصلی حصار تهماسبی، دروازه حضرت عبدالعظیم بود که به نوعی ورودی بازار هم محسوب می‌شد. در واقع بازار به سبب آنکه به روی جاده حضرت عبدالعظیم باز می‌شد، «بازار حضرتی» نیز نام داشت و از آنجا که به دروازه می‌رسید و به جای مدخل جنوبی آن دروازه قدیم حضرت عبدالعظیم استقرار یافته بود، «بازار دروازه» نامیده می‌شد. خود دروازه را هم به دلیل آنکه به روی جاده اصفهان باز می‌شد، گاه «دروازه اصفهان» می‌گفتند (معتمدی ۱۳۸۱، ۲۶).

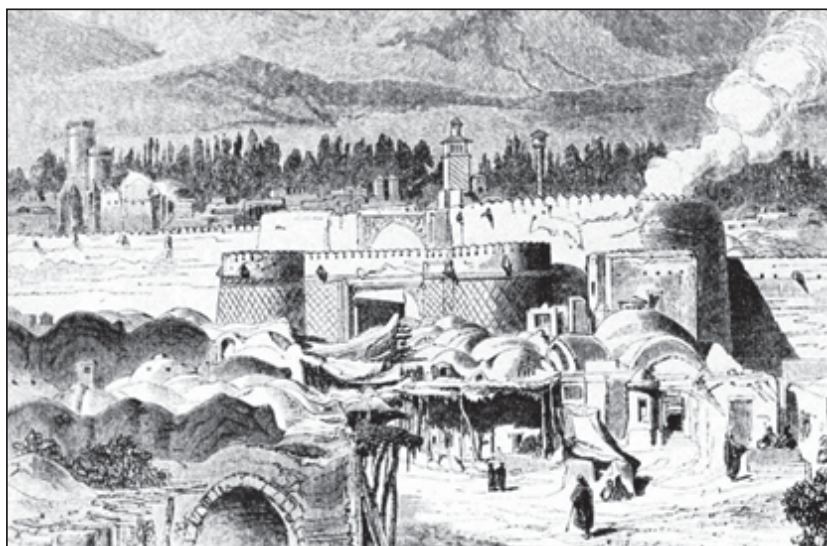

شکل ۱۳. محل دروازه شاه‌عبدالعظیم در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۱۴. دروازه شاه‌عبدالعظیم
منبع: دوهوسه، ۱۳۴۸

به جز بازار که در داخل شهر به این دروازه مرتبط می‌شد، در اراضی بیرون آن باراندازها و سراها و بناهای دیگری که از دیرباز در کنار شهر و پشت دروازه‌ها به فراخور احتیاجات طبیعی و عمومی هر شهر شکل گرفته بودند، احداث گشته بود. پس از آنکه بنیاد دروازه جدید حضرت عبدالعظیم گذاشته شده، دروازه قدیمی متروک و ویران گشت و اثری از آن برج‌نماند و بناهای بیرون شهر قدیم نیز درون شهر جدید قرار گرفتند (نوریخس، ۱۳۸۱، ۵۰۲). برخی از این بناها را می‌توان در تصاویر مربوط به این دروازه مشاهده کرد. به علاوه از این تصاویر می‌توان اطلاعاتی را هم درباره ویژگی‌های دروازه به دست آورد. این دروازه با مناره‌هایش فقط در تصویر دوهوسه مشاهده می‌شود و در هیچ‌یک از تصاویر دیگر چنین نیست؛ گویا در بیشتر آنها برج خارج از حصار دیده می‌شود. همچنین به دلیل تعداد بیشتر تصاویر موجود از این دروازه، جزئیات بیشتری را نیز می‌توان بررسی کرد؛ که از این دست‌اند نقوش هندسی به کار رفته در آجر یا کاشیکاری، که بر روی برج‌ها انجام شده‌اند و یا تناسبات به کار رفته در بنا و جز اینها.

شکل ۱۵. دروازه شاه عبدالعظیم اثر ژول لورنس.
منبع: نکا، سمسار، ۱۳۶۹

شکل ۱۶. دروازه شاه عبدالعظیم و برج دفاعی خارج از آن اثر ژول لورنس.
منبع: نکا، سمسار، ۱۳۶۹

شکل ۱۷. برج دفاعی خارج از دروازه شاه عبدالعظیم
منبع: بروگش، ۱۳۶۷

دروازه قزوین

دروازه قزوین، دروازه غربی شهر به شمار می‌رفت و ابتدای جاده تهران به آذربایجان بود. این دروازه در محله سنگلج قرار داشت و به دلیل ارتباط آن با راه قزوین، بدین نام خوانده می‌شد. در داخل شهر نیز به دلیل واقع شدن در قسمت جنوبی محله سنگلج، در نزدیکی آن عمدتاً باغ‌ها و زمین‌های بایر قرار داشتند و پس از آن بازارچه‌های منتهی به محله بازار استقرار یافته بودند. از این دروازه تنها نقاشی دوهوسه به جای مانده است که در آن جز وجود یک جفت مناره، اطلاعات دیگری در زمینه معماری دروازه نمی‌توان یافت.

شکل ۱۸. محل دروازه قزوین در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۱۹. دروازه قزوین
منبع: دوهوسه، ۱۲۴۸

دروازه دولت

دروازه دولت - که از بناهای افغان‌ها بود - در شمال تهران و ارگ آن قرار داشت. افغان‌ها معمولاً یکی از جوانب هر ارگی را که در ممالک محروسه بنا می‌کردند، به صحرا متصل می‌ساختند تا همیشه راه گریز داشته باشند. به علاوه، آنان روی خندق شمالی مقابل دروازه دولت، پلی ساختند که راه ورود به این دروازه و ارگ بود (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳، ۲۷). دروازه دولت دسترسی ساکنان ارگ حکومتی را با آبادی‌ها و عمارات ساخته‌شده در شمال شهر تهران برقرار می‌کرد و به نوعی ورودی رسمی و

اختصاصی شهر برای عبور و مرور شاهان و استقبال از مقامات حکومتی به هنگام ورود به شهر و ارگ سلطنتی محسوب می‌شد؛ و به همین دلیل برای رفت و آمد روزانه مردم عادی و کاروان‌های مسافری مورد استفاده قرار نمی‌گرفت. با توجه به تصاویر موجود، چنین می‌نماید که محوطه خارج از این دروازه نسبتاً آباد بود و بناهای مختلفی در نزدیکی آن به چشم می‌خورد. در این نقاشی‌ها ساختار کلی دروازه و برج خارج از آن نیز تا حدود زیادی مشخص می‌شود. این دروازه به مانند دیگر دروازه‌های حصار تهماسبی دو برج در طرفین دهانه ورودی و دو مناره داشت و در پایین کنگره‌های آن، می‌توان تیرکش‌ها را در محل استقرار نگهبانان مشاهده کرد. البته ابعاد دروازه نسبت به برج خارج از آن با دروازه‌های قبلی هم‌سان نیست و برج‌های دو طرف دهانه ورودی در دروازه دولت کوچک‌تر از دیگر دروازه‌ها به نظر می‌رسند.

شکل ۲۰. محل دروازه دولت در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۲۱. دروازه دولت
منبع: دوهوسه، ۱۳۴۸

شکل ۲۳. دروازه دولت اثر کست
منبع: زکا، سمسار، ۱۳۶۹

شکل ۲۲. دروازه دولت اثر کست
منبع: زکا، سمسار، ۱۳۶۹

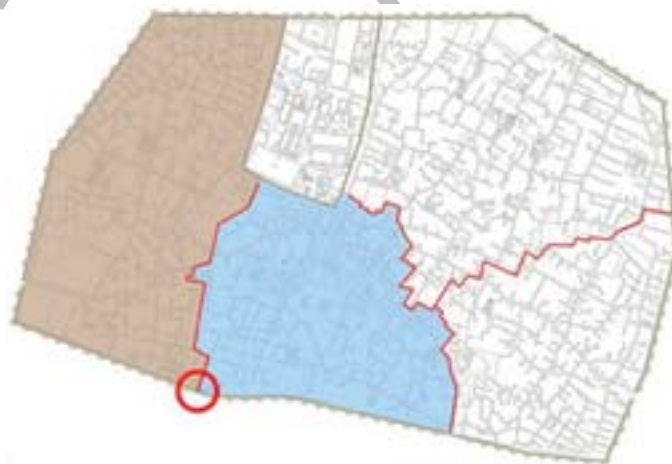

شکل ۲۴. دروازه دولت
منبع: ذکا، سمسار، ۱۳۶۹

دروازه محمدیه

دروازه محمدیه در جنوب غربی دارالخلافه تهران قرار داشت و ارتباط محله‌های بازار و سنگلج را با خارج از حصار برقرار می‌کرد. این دروازه در سال ۱۲۶۳ ق. مصادف با آخرین سال سلطنت محمد شاه قاجار در باروی تهماسبی ساخته شد. به دلیل آنکه پس از مدت‌ها به دروازه‌های قدیمی حصار اضافه شده بود، ابتدا دروازه نو نام گرفت و آن‌گاه به مناسبت نام محمد شاه، دروازه محمدیه خوانده شد.

دروازه محمدیه، تنها دروازه از هر دو حصار تهران است که با وجود آسیب‌های فراوانی که در دوره‌های مختلف دیده، هنوز هم پابرجا مانده است. بنای اصلی آن شامل یک تاق بزرگ در وسط و دو تاق کوچک‌تر در طرفین آن بود که چهار مناره پوشیده‌شده با کاشی فیروزه‌ای در طرفین آن قرار داشت. بالای سردر دروازه، قاب کاشی‌کاری شده‌ای بود که صحنه تبرد رستم و دیو سفید را نشان می‌داد؛ در وسط حاشیه پایین این نقش نیز نام سازنده آن «استاد محمدقلی کاشی‌پز شیرازی و سنه ۱۲۶۳» ذکر شده بود (نوربخش ۱۳۸۱، ۵۲۶).

شکل ۲۵. محل دروازه محمدیه در حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۲۶. دروازه محمدیه اثر دوهوسه

منبع: دوهوسه، ۱۳۴۸

قاب کاشی‌کاری شده بالای سردر در زمان حاضر در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود. از باقی قسمت‌های بنای دروازه، که هنوز کاملاً تخریب نشده‌اند، قسمت‌های جانبی در میان مغازه‌های بازار محصور شده‌اند؛ و تنها، دهانه اصلی که ورودی بخشی از بازار است، در میان این ساخت‌وسازها قرار ندارد. مناره‌ها نیز تا کمی بالاتر از ارتفاع بدنه دروازه باقی مانده‌اند بخش‌های مرتفع‌تر آنها تخریب گردیده‌اند. سطح مناره‌ها هنوز هم پوشیده از کاشی لعاب‌دار فیروزه‌ای رنگ است. بدنه پایینی برخی از این مناره‌ها از داخل مغازه‌ها رؤیت‌شدنی است. در سال‌های اخیر اقدام به مرمت آنچه که از این دروازه باقی مانده است و داخل مغازه‌ها قرار ندارد، شده است.^{۲۱} در این مرمت، بدنه دروازه که در سال‌های نه چندان دور با انواع کاشی‌کاری زینت یافته بود، تنها با آجر نما پوشانده شده است. با این حال حدس ساختار کلی دروازه از روی قسمت‌های موجود آن، امکان‌پذیر است.

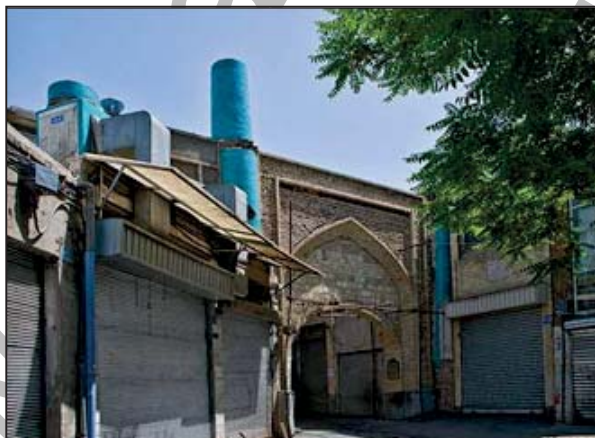

شکل ۲۷. دروازه محمدیه

منبع: کریمان، ۱۳۵۵

شکل ۲۸. دروازه محمدیه
منبع: کریمان، ۱۳۵۵

شکل ۲۹. وضعیت فعلی دروازه محمدیه
منبع: نگارندگان، ۱۳۹۰

با مقایسه تصاویر موجود از دروازه محمدیه با دیگر دروازه‌های حصار، و نیز با در نظر داشتن ویژگی‌های ظاهری دروازه‌های دوره بعدی در حصار ناصری، می‌توان چنین بیان کرد که این دروازه بیش از آنکه به دروازه‌های حصار تهماسبی شباهت داشته باشد، دارای مشترکاتی با دروازه‌های ساخته شده در حصار ناصری است. در حصار تهماسبی، دروازه محمدیه تنها دروازه‌ای است که فاقد برج‌های دو طرف دهانه اصلی و نیز برج‌های دفاعی خارج از حصار است (البته به این دلیل که برج‌های دفاعی در زمان کریم خان زند ساخته شده بودند). این دروازه برخلاف دیگر دروازه‌های حصار، به جای دو مناره دارای چهار مناره است که از روی زمین آغاز شده و از بدنه اصلی دروازه بیرون زده‌اند. فضای بین هر دو منار در هر طرف، سطحی را در نما به وجود می‌آورد که با تاق‌نما آراسته شده است. این نوع نمای سه‌بخشی در دیگر دروازه‌ها دیده نمی‌شود. اما این ترکیب به نمای دروازه‌های دوره ناصری و به‌خصوص دروازه جنوبی ارگ و دروازه‌های غار و خانی‌آباد شباهت دارد. نوع تزئین قاب بالای سردر، با کاشی‌کاری منقش به داستان‌های شاهنامه، در دروازه دولت حصار ناصری نیز تکرار شده است. به این ترتیب، چه بسا بتوان دروازه محمدیه را نخستین نمونه از دروازه‌های دوره قاجار شهر تهران برشمرد.

شکل ۳۰. نمای دروازه محمدیه
منبع: نگارندگان

الگوی معماری دروازه‌های حصار تهماسبی

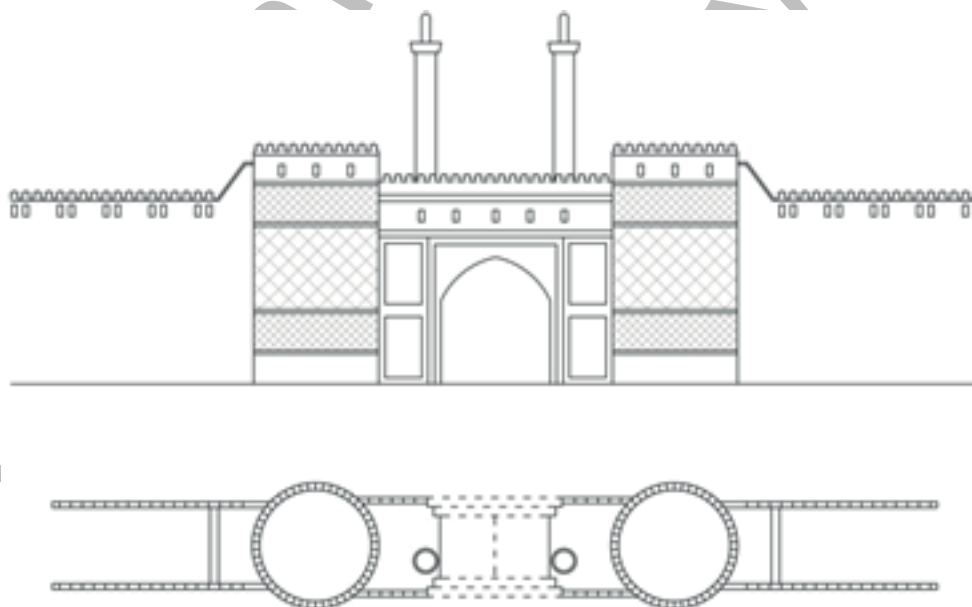
به دلیل کمبود منابع در دسترس و اطلاعات ناکافی و کلی در دسترس از آنها، نمی‌توان با قطعیت سخن از تمامی جنبه‌های معماری این دروازه‌ها به میان آورد؛ چرا که در مواردی چون ابعاد دروازه‌ها و ضخامت دیوارها و یا نوع و تعداد فضاهای داخلی آنها و نیز ویژگی‌های نمای سمت داخلی دروازه‌ها که تصویری از آنها موجود نیست، امکان بررسی و اظهار نظر وجود ندارد. بنابراین برای ارائه نمونه‌ای کلی از این دروازه‌ها باید به همین میزان اطلاعات بسنده کرد.

با این حال، با بررسی اسناد و تصاویر به‌جای مانده از دروازه‌های حصار تهماسبی، می‌توان به مشترکاتی در کلیت معماری و نحوه ترکیب اجزای آنها دست یافت. با استفاده از این ویژگی‌ها در مورد الگوهای به‌کار گرفته شده در ساخت این دروازه‌ها حدس‌های مختلفی زده می‌شود که در کلیات مشابه‌اند و در جزئیات با هم تفاوت‌هایی دارند.

به طور کلی این دروازه‌ها از یک دهانه ورودی اصلی با پوشش قوسی تشکیل می‌شدند که در وسط بنا قرار می‌گرفت. دو برج نیز در دو سوی آن استقرار می‌یافتند. به علاوه، دروازه‌ها معمولاً دارای دو مناره هم بودند که در دو طرف دهانه ورودی و بر فراز آن قرار داشتند. کناره‌های بام دروازه و برج‌های آن با کنگره‌هایی زینت داده شده بودند که احتمالاً برای محافظان دروازه جنبه استتار نیز داشتند. افزون بر اینها، تیرکشی‌هایی برای تیراندازی به سوی مهاجمان در بدنه این دروازه‌ها تعبیه شده بود. در برخی از تصاویر هم می‌توان مشاهده کرد که برج‌ها با نقوش هندسی، کاشی‌کاری یا آجرکاری شده بودند.

نمونه‌هایی از ترسیم و مدل‌سازی صورت‌گرفته برای نمایش الگوی ساخت این دروازه‌ها در این قسمت ارائه شده است. این مدل با دروازه محمدیه تطابق چندانی ندارد (دلایل آن پیش‌تر توضیح داده شد)؛ اما با ترکیب کلی معماری دیگر دروازه‌های حصار تهماسبی تا حدود زیادی همخوان است. البته با توجه به تناسبات و مقیاس این دروازه‌ها و ضخامت حصار آنها در مقایسه با این مدل، ارائه پاره‌ای توضیحات ضروری به نظر می‌رسد.

در تصاویر نقاشی‌شده به دست امیل دوهوسه، مقیاس برج‌های جانبی دروازه دولت با دروازه‌های شمیران، شاه‌عبدالعظیم، دولا ب و قزوین که برج‌های بسیار بزرگ‌تری دارند، چندان تطبیق پذیر نیست. بدنه برج‌های این دروازه‌ها علاوه بر ارتفاعی بیشتر از حصار، بسیار جلوتر از بارو قرار گرفته است. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که ساختمان دروازه باید حجیم‌تر و با عمق بسیار بیش‌تری ساخته شده باشد. تصاویر ترسیمی ژول لورنس از دروازه شاه‌عبدالعظیم نیز بیان‌گر تناسبات مشابهی است. به علاوه، سایر تصاویری که از دروازه دولت در دست است نیز چندان با تناسبات عظیم سایر دروازه‌ها مطابقت ندارد و مشابه تناسبات تصویر دوهوسه از این دروازه است. بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که احتمالاً دروازه دولت هم مانند دروازه محمدیه، به سبب ساخته شدن در دوره زمانی دیگری از بقیه دروازه‌ها، دارای ویژگی‌های کالبدی متفاوتی بوده است؛ هر چند این تفاوت بسیار جزئی و نامحسوس است. با این حال از آنجا که منابع مورد بررسی را اسناد تصویری ترسیمی تشکیل می‌دهند، نمی‌توان صرفاً با تکیه بر دیدی که نقاش در خلق اثر داشته است، به تصمیم‌گیری در مورد تناسبات یا ضخامت حصار و دیگر موارد از این دست پرداخت. بنابراین در مدل شبیه‌سازی‌شده این دروازه‌ها نیز اصراری بر دقیق انگاشتن ابعاد و اندازه‌ها وجود ندارد. این مدل صرفاً برای نمایش تقریبی الگوی به کار رفته در ساخت دروازه‌ها طراحی شده است و مسلماً در صورت به دست آمدن اسناد جدیدتر - یا معتبرتر - در این زمینه، اصلاح‌شدنی است.

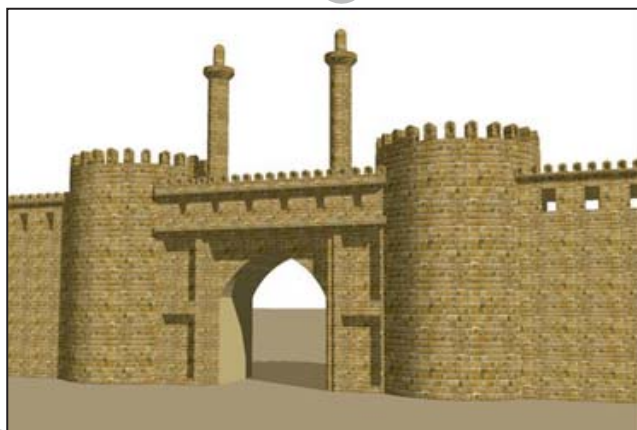

شکل ۳۱. پلان و نمای تقریبی دروازه‌های حصار تهماسبی

منبع: نگارندگان

شکل ۳۲. شکل تقریبی دروازه‌های حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۳۳. شکل تقریبی دروازه‌های حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

شکل ۳۴. شکل تقریبی دروازه‌های حصار تهماسبی
منبع: نگارندگان

نتیجه‌گیری

با توجه به منابع بررسی‌شده، می‌توان چنین نتیجه گرفت که دروازه‌های حصار تهماسبی با در نظرگیری دوره ساخت‌شان، ویژگی‌های متفاوتی داشته‌اند که در واقع نتیجه تغییر عملکرد دروازه در گذر زمان بوده است.

در دروازه‌های ساخته‌شده در دوره صفوی، به دلیل شرایط حاکم بر برهه ساخت آنها، کارکرد دفاعی غالب بوده است؛ اما با هرچه نزدیک‌تر شدن به پایان دوره، می‌توان کم‌رنگ‌شدن اهمیت آنها را دریافت. به همین دلیل است که در دروازه دولت برج‌هایی با ابعاد کوچک‌تر برپا شدند و این برج‌ها در دروازه محمدیه به کلی حذف گردیدند. نتایج این بررسی را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: اجزای دروازه‌ها، نحوه ترکیب و فرم، و کارکرد آنها.

دروازه‌های صفوی مشتمل بر اجزایی چون برج‌های دیده‌بانی در دو سمت و مناره‌ها و دهانه اصلی بودند؛ و دهانه در واقع ورودی دروازه محسوب می‌شد و پوششی قوسی داشت. این اجزا در کنار هم ترکیبی سه‌بخشی به نمای دروازه می‌دادند. دروازه دولت نیز در مقیاسی متفاوت دارای همین اجزا با ترکیبی مشابه بود. اما این دروازه از نظر دفاعی ساده‌تر و سبک‌تر ساخته شده بود. در دروازه محمدیه - که در سومین دوره بنا شد - دیگر برجی وجود نداشت و به جای آن به تعداد مناره‌ها افزوده شد؛ و همین خود فرم ظریف‌تری به دروازه می‌داد. نمای این دروازه از یک دهانه اصلی در وسط تشکیل می‌شد و دو بخش مسطح که با تاق‌نما پوشش داده شده بودند، در دو طرف آن قرار داشتند؛ و این سه بخش را مناره‌ها از هم جدا می‌کردند.

از جنبه عملکردی چنین می‌نماید که در دوره قاجار، دروازه‌ها دیگر عنصری نظامی و دفاعی در شهر نبودند بلکه مشخصاً بر نقش نمادین آنها به عنوان نشانه شهری تأکید می‌شد. در دروازه محمدیه دیگر نه تنها برج‌های دیده‌بانی دو طرف دروازه و نیز برج دفاعی خارج از حصار وجود نداشتند بلکه تعداد مناره‌ها - که المان‌هایی شاخص بودند - افزایش یافت و حتی برای تأکید بیشتر، تمام سطح آنها با کاشی آبی‌رنگ پوشیده شد. به علاوه، سردر ورودی آنها نیز با نقوش اساطیری کاشی‌کاری‌شده در کانون توجه قرار گرفت. احتمالاً از همین زمان بود که دروازه‌ها با خارج شدن از حالت تدافعی، هر دم بیشتر به دروازه‌های ناصری شباهت یافتند، به گونه‌ای که می‌توان دروازه محمدیه را نمونه اولیه‌ای برای ساخت دروازه‌های حصار ناصری برشمرد.

جدول ۳. ویژگی‌های کلی دروازه‌های حصار تهماسبی

ویژگی‌های کلی دروازه‌های حصار تهماسبی		
برج دفاعی مقابل دروازه	شمیران دولاب شاه‌عبدالعظیم قزوین	صفوی
دو برج دیده‌بانی در دو طرف دو مناره		
برج دفاعی مقابل دروازه	دولت	افغان
دو برج دیده‌بانی در دو طرف دو مناره		
دو ردیف تاق نما در دو طرف چهار مناره قاب کاشی‌کاری‌شده بالای سردر	محمدیه	قاجار

منبع: نگارندگان

پی‌نوشت‌ها

۱. علاوه بر دروازه‌های دو حصار شهر، در داخل شهر نیز دروازه‌هایی وجود داشتند که به میدان‌ها و خیابان‌های مهم گشوده می‌شدند. برای دیدن اطلاعات بیشتر درباره دروازه‌های منتهی به میدان توپخانه، ن. ک. محمدزاده مهر، فرخ (۱۳۸۱) میدان توپخانه تهران، نگاهی به سیر تحول در فضاهای شهری، پیام سیما، تهران. نیز برای اطلاعات بیشتر درباره دروازه ارگ، منتهی به سبزه‌میدان، ن. ک. معمارزاده، محمد (۱۳۷۴) «تهران و دروازه‌های دوره قاجاریه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
2. Robert ker Porter
3. Heinrich Brugsch
4. Eugene Flandin
5. Luis Emile Duhoussot
6. Jules Laurens
7. Pascal Coste
۸. دلیل چنین اشتباهی می‌تواند تشابه اسمی میان تعدادی از دروازه‌های حصار دوره تهماسبی و حصار دوره ناصری باشد. اینها عبارت‌اند از دروازه‌های: شاه‌عبدالعظیم، قزوین، دولت، شمیران و دولاپ. ناگفته نماند که دروازه محمدیه در حصار نخست و دروازه غار در حصار دوم هر دو به نام دروازه نو نیز خوانده می‌شدند.
۹. ن. ک. سلطانزاده، فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران، نکاء و سمسار، تهران در تصویر، جلد ۱ و ۲.
۱۰. ویژگی‌های دروازه‌های حصار تهران در دوره قاجار در پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده، با همین عنوان مورد بررسی قرار گرفته؛ و افزون بر آن به دروازه‌های واقع در داخل حصار شهر نیز اشاره شده است. برای دیدن اطلاعات بیشتر، ن. ک. حاج‌یاسینی، هاله (۱۳۹۰) تبیین الگوی شکلی دروازه‌های حصار شهر تهران در دوره قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری، دانشگاه هنر اصفهان.
11. Hourcade
۱۲. شبیما بکاء و فرهاد تهرانی در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و تحلیل نخستین نقشه مسطحه شهر تهران» که در مجله گلستان هنر به چاپ رسیده است، نقشه‌های موجود از تهران در محدوده حصار تهماسبی را بررسی و در آن به چهار نقشه اشاره کرده‌اند. با این حال در واقع دو مورد از آنها نقشه ترسیم‌ی بزه‌زین هستند که جز تفاوت زبانی (روسی و فارسی) در راهنمای نقشه‌ها هیچ تفاوتی از لحاظ نقشه‌برداری و اطلاعات وجود ندارد و هر دوی آنها در واقع دو چاپ یا دو ارائه متفاوت از یک نقشه‌اند. اما از آنجا که هدف مقاله حاضر از مطالعه نقشه‌های تاریخی تهران بررسی تغییرات حصار شهر و دروازه‌های حصار در این نقشه‌هاست، باید گفت که روند این تغییرات را عملاً می‌توان در سه نقشه پی‌گرفت.
13. General Noskov
14. Berezin
15. August Kriziz
16. Henry Rene d'Allemagn
۱۷. برای دیدن اطلاعات بیشتر، ن. ک. فصل سوم پایان‌نامه «تبیین الگوی شکلی دروازه‌های حصار شهر تهران در دوره قاجار».
۱۸. برخی از این نقشه‌ها عبارت از نقشه دو المانی و نقشه عبدالرزاق. برای دیدن اطلاعات بیشتر، ن. ک. کریمان، ۲۲۴ و سمسار، ج ۲، ۱۶.
۱۹. لازم به توضیح است که بررسی موقعیت شهری دروازه‌ها و ارتباط آنها با موقعیت جغرافیایی تهران و نیز کاربری‌های مرتبط با هر یک از دروازه‌ها در داخل و خارج حصار، خارج از حیطه اهداف این مقاله است. به همین دلیل این موارد به صورت خلاصه و کلی در این جدول ارائه شده‌اند. برای دیدن جزئیات بیشتر، ن. ک. فصل سوم پایان‌نامه «تبیین الگوی شکلی دروازه‌های حصار شهر تهران در دوره قاجار».
۲۰. تهران از زمان ساخت حصار تهماسبی یک بار در زمان افغان‌ها محاصره و اشغال شد و پس از آنها هم در دوره زند و سپس روی کار آمدن آقا محمدخان قاجار، با درگیری‌هایی همراه بود. این شرایط را نوربخش به صورتی کلی شرح داده است: ن. ک. نوربخش، ۱۰۲ و ۱۶۴.
۲۱. طرحی مرمتی نیز برای این دروازه در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارائه شده است. ن. ک. نصیری اسکویی، نسرین (۱۳۷۹) «طرح مرمت دروازه محمدیه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت، دانشگاه هنر اصفهان.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۲۹۴ق) *مرآت‌البلدان ناصری*، طهران.
- بروگش، هینریش کرانویل (۱۳۶۷) *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، ترجمه: حسین کردبچه، انتشارات اطلاعات، تهران.
- بکاء، شیما و فرهاد تهرانی (۱۳۸۸) «معرفی و تحلیل نخستین نقشه مسطحه شهر تهران»، گلستان هنر، ۱۵: ۵۲-۴۵.
- حاج‌یاسینی، هاله (۱۳۹۰) «تبیین الگوی شکلی دروازه‌های حصار شهر تهران در دوره قاجار» پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر محمود ارژمند، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.
- دو هوسه، لوئی امیل (۱۳۴۸) *سفری به ایران؛ مجموعه‌ای از نقاشی‌های لوئی امیل دو هوسه از مناظر و مردم ایران، ۱۲۳۸ - ۱۲۳۶*، گردآورنده: منوچهر فرمانفرمائیان، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- ذکا، یحیی و محمدحسن سمسار (۱۳۶۹) *تهران در تصویر*، سروش، تهران.
- شهری، جعفر (۱۳۶۷) *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*، مؤسسه خدمات فرهنگی، تهران.
- شهیدی مازندرانی، حسین (۱۳۸۳) *سرگذشت تهران؛ راه مانا*، تهران.
- عدل، شهریار و برنارد اورکارد (۱۳۷۵) *تهران پایتخت نویست ساله مجموعه مقالات*، ترجمه: ابوالحسن سرو قد مقدم و دیگران، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، تهران.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶) *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه: حسین نورصادقی، انتشارات اشراقی، تهران.
- کاتب ولیانکوه، فاطمه (۱۳۸۱) *معماری بومی ایران در دوره قاجار*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- کریمان، حسین (۱۳۵۵) *تهران در گذشته و حال*، انتشارات دانشگاه ملی، تهران.
- معتمدی، محسن (۱۳۸۱) *جغرافیای تاریخی تهران*، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- معمارزاده محمد (۱۳۷۴) *تهران و دروازه‌های دوره قاجاریه*، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.
- مهریار، محمد، شامیل فتح‌الله‌یف، فرهاد فخاری تهرانی، بهرام قدیری (۱۳۷۸) *اسناد تصویری شهرهای ایرانی: دوره قاجار*، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- نصیری اسکویی، نسرین (۱۳۷۹) *طرح مرمت دروازه محمدیه، دانشگاه هنر اصفهان*، اصفهان.
- نوربخش، مسعود (۱۳۸۱) *تهران به روایت تاریخ*، علم، تهران.
- آرشو الکترونیک دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.